

early farmers of the Right Bank Forest-Steppe didn't exceed 5 persons on square km is expressed. At Northern Moldova the density was not more than 3 persons on square km. The concept of degree of the using of territory which confirms the logic of the industrial calculation is introduced. The averaged data of the density in certain regions are extrapolated over the whole territory occupied by Tripolian people. The number of the population made up at the end of the early stage near 30 ths., at the end of the middle one — 410 ths., at the middle of late one — 330 ths. and at the end of this one — 100—120 ths. is determined. The attempt to explain the reasons of the leaving by Tripolian people the certain regions (Middle Dnieper basin, Bug-Dnieper interfluve) and the reasons of the disappearance of the culture is contained in the paper.

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ СТЕПОВИХ І ЗЕМЛЕРОБСЬКИХ КУЛЬТУР В ЕПОХУ ЕНЕОЛІТУ — РАННЬОБРОНЗОВОГО ВІКУ

Т. Г. Мовша

Розглядаються взаємопроникнення і взаємовідносини населення трипільсько-кукутенської спільності з конкретними групами населення степового Прикубання, Передкавказзя, Північного Кавказу та Північного Причорномор'я енеолітичного та ранньобронзового віку від 3700/3600 до 2500/2400 рр. до н. е., а саме: новоданилівської групи, середньостогівської культури та нижньомихайлівської культурної групи.

Однією з актуальних проблем трипільознавства, ще далеко не розкритою, хоч над нею працювали відомі вітчизняні дослідники — А. В. Добровольський, В. М. Даниленко, О. Ф. Лагодовська, Т. С. Пассек, М. Я. Мерперт та інші, є взаємодія населення двох великих етнокультурних масивів — Лісо-степу і Степу в епоху енеоліту — ранньобронзового віку¹.

За останній час багато переосмислено і переглянуто в самому Трипільлі-Кукутені та в синхронних йому культурах степів. Трипільля-Кукутені розглядається нині як культурно-історична спільність, що складається з кількох культур з єдиними витоками, які в західному регіоні дали не менше трьох ліній розвитку. В євразійських степах виділено нові культури та культурні групи. У культурно-історичну спільність об'єднано середньостогівську та хвалінську культури. З середньостогівської культури вичленовано новоданилівські пам'ятки. Виділено групу випростаних поховань — постмаріупольська культура. Деякі кроки зроблено для хронологічного розмежування нижньомихайлівської культурної групи. Визначено культурно-локальну своєрідність пам'яток Західного і Центрального Передкавказзя. Переосмислюється проблема майкопського феномену, його генетичного витоку та хронології.

Все це дає можливість трохи інакше, ніж прийнято, висвітлити взаємовідносини населення культур та культурних груп степів Північного Причорномор'я, Прикубання і Передкавказзя з населенням трипільсько-кукутенської спільності. Нова позиція полягає в тому, що розглядаються взаємодії та взаємопроникнення з навколишніми та віддаленими племенами конкретних культур та локальних груп Трипільля-Кукутені, тобто певних стародавніх етносоціальних організмів.

Зміст і напрямок цих взаємодій розкривається за матеріалами початку середнього етапу Трипільля (B1), його томашівської культури (етапи B2, C1),

розташованої в Буго-Дніпровському межиріччі, та частково касперівської локальної групи жванецької культури на етапі С2.

Перший аспект проблеми стосується взаємозв'язків трипільців з новоданилівською групою, яка була вилучена Д. Я. Телегіним² з середньостогівської культури. Саме вона знову привернула до себе увагу вчених у зв'язку з важливими відкриттями пам'яток в степовому Прикубанні та Передкавказзі. Разом з тим, в процесі вивчення останніх, як і в розумінні новоданилівських старожитностей, виник ряд спірних питань. З одного боку, намітилася тенденція членування новоданилівських пам'яток на кілька груп, з іншого — їх об'єднання з енеолітичними старожитностями Західного і Східного Передкавказзя в спільну культурну єдність. Так, відособлено розглядається суворівська група (І. Л. Алексеева, В. О. Дергачов, В. Я. Сорокін, В. Г. Петренко³ та ін.). До неї включають: поселення Мирне (верхній шар) та курганні поховання в Кайнарах, Суворово, Арцизі, Старих Куконештах, Кюлевчі⁴. Пам'ятки власне новоданилівського типу, згідно з Д. Я. Телегіним, територіально обмежені Нижнім Подніпров'ям і степовим лівобережжям України⁵. Характеризуються великою кількістю мідних прикрас: бляшок, кільцевих пронизок, довгих трубочок, пружинних браслетів. На основі порівняння новоданилівської посудини з керамікою поселення Свободне дослідники зближують Новоданилівку з пам'ятками його типу в Прикубанні. Окрема група займає територію степового Прикубання, Центрального Передкавказзя, Моздокських степів, Південно-Західного Приазов'я, Дону та Калмикії. Основні риси намічені С. М. Кореневським, В. А. Трифоновим, А. Л. Нечитайло⁶.

Дослідники відносять пам'ятки цих груп до часу існування етапу В1 Трипілья. Лише В. О. Дергачов відводить суворівській групі значний час, від середини IV тис. до н. е. до 2600 р. до н. е.⁷ Д. Я. Телегін⁸ розглядає новоданилівські старожитності як єдине гомогенне історико-культурне явище. Наша думка узгоджується з ним. Проте хронологічні рамки ми обмежуємо етапом Трипілья А3 та В1, хоч це питання потребує вирішення в абсолютній хронології. Проте головним хронологічним репером, одразу ж після знахідок в Кайнарах, стала трипільська посудина початку етапу В1, яка дала цим пам'яткам хронологічну прив'язку до Трипільської культури.

Зараз постала проблема як культурогенезу новоданилівських старожитностей, так і хронологічного їх співвідношення між собою та з пізньо-енеолітичними степовими пам'ятками Прикубання і Центрального Передкавказзя, що культурологічно також залишаються неузгодженими. А саме, О. О. Нехаєв⁹ в поселеннях Мешоко (нижній шар), Свободне, Ясенова Поляна, Весела Роща та інші (розподіляються на три етапи, від середини до кінця IV тис. до н. е.) бачить самобутній розвиток і не вважає їх майкопськими. Він відносить ці пам'ятки до часу, який заповнює лакуну між шулавері-шомутепинською та майкопською культурами. Лише в найпізнішому енеолітичному поселенні Ходжохські Навіси, на його думку, є матеріали, що зіставляються з раннім етапом Майкопу кінця IV тис. до н. е. Поселення Свободне дослідник зіставляє з Трипільям етапу В1, похованнями з Новоданилівки та 3 і 4 шарами поселення Роздорське. Існування особливої передмайкопської стадії у населення Передкавказзя в другій половині IV тис. до н. е. відзначає і С. М. Кореневський¹⁰. Висновок базується на стратиграфії поховань Верхнього Акбашу, Комарово, Веселої Рощі, де енеолітичні поховання перекривалися майкопськими. Кераміка Мешоко (нижній шар), Комарово, Замок порівнюється з традиціями хвалинсько-середньостогівської спільності Волго-Дніпровського регіону, власне тими, що їх торкався І. Б. Васильєв¹¹, наводячи паралелі матеріалам хвалинського та інших могильників з могильником у Нальчику та середньостогівською культурою, а також Дніпро-Дунайського енеоліту. В. А. Трифонов та О. Д. Резепкін дотримуються іншої думки. Так, В. А. Трифонов¹² поселення Свободне та синхронні йому в степовому Прикубанні співвідносить з ранніми пам'ятками майкопської культури на Північному Кавказі та проміжними між шулавері-шомутепинськими і ранніми куро-аракськими на Закавказзі, а також культурами Варна, Трипілья В1—В2. О. Д. Резепкін¹³ вважає, що пам'ятки середньостогівсько-

хвалинської спільності існують в ранньомайкопський час, а власне тип Свободне, Замок є сплавом Майкопу і хвалинсько-середньостогівської спільності.

Знахідки на основних похованнях Верхнього Акбашу (к. 15, п. 1), Веселі Році стали основою для висновку про значне поширення однотипних або близьких речей зі специфічними ознаками в неолітичних пам'ятках Центрального Передкавказзя, Моздокських степів та хвалинсько-середньостогівської культурної спільності¹⁴. До речі, І. Б. Васильєв і С. М. Кореневський до останньої відносять новоданилівську групу в її широкому територіальному розумінні (за Д. Я. Телегіним). І. Б. Васильєв вважає це свідченням їх культурної близькості, а С. М. Кореневський — спільністю контактів, культів, традицій, матеріального виробництва. С. М. Кореневський та В. А. Трифонов звернули увагу також на деякі спільні головні ознаки, притаманні неолітичним пам'яткам Передкавказзя та Варненського могильника. Для перших (за винятком Варни) та Трипілля дослідники, слідом за В. М. Даниленком¹⁵, неодноразово виділяли й інші спільні ознаки: кам'яні браслети, кістяні застіжки-цирки, які виявилися важливими у вирішенні питань культурно-економічних стосунків населення та синхронізації їх пам'яток.

Відносна та абсолютна хронологія неолітичних культур євразійських степів Північного Причорномор'я базується на хронології та стратиграфії Трипілля-Кукутені. Згідно з К. К. Черниш етап В1 займає проміжок від 3500 до 3250 рр. до н. е.; Д. Я. Телегіним — від 3500 до 3300 рр. до н. е.; Вл. Думітреску (Кукутені А1, А2 — від 3600 до 3400 рр. до н. е.; Т. Г. Мовшею — від 3700(3650) — до 3400(3350) рр. до н. е.¹⁶. Разом з тим застіжки-цирки знаходять і в заключних фазах Трипілля А (Ленківці, Жванець — Лиса Гора). Тому при датуванні необхідно враховувати весь комплекс матеріалів. Найбільш західний пункт цих знахідок в кукутенському середовищі — Хебешешть І, кам'яного браслету — Нові Русешти І (нижній горизонт)¹⁷.

Таким чином, концентрація застіжок, браслетів зосереджена на поселеннях Трипілля А, В1 (скіпетрів етапу В1), розташованих на захід від Південного Бугу. За радіокарбонним датуванням вони обмежуються часом від 3700 до 3400—3350 рр. до н. е.

Серед спільних ознак хвалинської культури, степових неолітичних пам'яток Передкавказзя та новоданилівських є також кружечки з черепашок Упіо та мідні прикраси у вигляді опуклих бляшок. Останні близькі між собою, але різняться деякими орнаментальними елементами. Особливі типи становлять бляшки-амулету в Трипіллі-Кукутені, які обмежуються лише двома поселеннями західного регіону. Амулет з Карбуни з двома отворами на протилежних кінцях, пуансоном по краю та антропоморфними опуклинами, що не показані в наведеній праці С. М. Кореневського та А. О. Наглера; з Хебешешть І з двома отворами вгорі, пуансоном по краю і трохи нижче отворів. Оpubліковані мідні бляшки з двома отворами з Верхнього Акбашу, що порівнюються з карбунською бляшкою¹⁸, більш схожі з мідним амулетом з Хебешешть І та з карбунськими і хебешештськими глиняними прикрасами з опуклим щитком. Нагадаємо, що в Нових Русештах І та в Хебешешть І знайдені також відходи металообробного виробництва. Н. В. Риндіна вважає, що тут існували майстерні першої фази розвитку трипільської металообробки, одночасової гумельницькому і варненському вогнищам, часу кінця Трипілля А та етапу В1¹⁹. Цікаво, що за хімічним складом металу (за Н. В. Риндіною) бляшки з Верхнього Акбашу виявилися тотожними другій основній групі карбунського скарбу, а з останньою, на думку С. М. Черних²⁰, тотожній і метал кайнарської гривні. Спектральний аналіз металевих речей Хебешешть І, карбунського скарбу дав підставу С. М. Черних пов'язати їх з трипільсько-кукутенським вогнищем металообробки і металургійним центром Балкано-Карпатської металургійної провінції. Через посередництво трипільців металеві вироби передавалися степовим культурам.

Спільні для названих культур знахідки металевих прикрас примушують ще раз повернутися до питання синхронізації Трипілля-Кукутені з старожитностями Західного і Центрального Передкавказзя та Північного Прикасп'я. Для Прикубання В. А. Трифоновим²¹ розроблена стратиграфічна колонка. Інвентар двох виділених груп поховань зіставлений з матеріалами поселень.

До ранньої енеолітичної групи входять 5—7-й та частково 9-й типи поховань, в тому числі з Верхнього Акбашу, енеолітичні поховання Нальчикського могильника, Веселої Рощі, а також поселення Свободне, Замок. Дослідник зіставляє їх з I—IV групами Верхнього Подоння за В. Я. Кияшко, ранньосередньостогівськими та нижньомихайлівськими пам'ятками.

У трипільсько-кукутенській спільності розглядуваний тип підвісок-амулетів з Хебешешть I є найпізнішим (фаза Кукутені A2 за Вл. Думітреску²² — 3380±60 рр. до н. е.). Карбунські металеві знахідки передують їй. До часу останніх можна віднести і поховання з Кайнар. Знайдений там трипільський горщик вперше дав можливість обґрунтувати відносне датування новоданилівських пам'яток або типу Петро-Свистунове серединою IV тис. до н. е., десь XXVI ст. до н. е.²³

Взаємовідносини степового спорідненого населення з давньоземлеробськими племенами Балкано-Карпатського регіону базувалися на економічних засадах, перш за все в престижно-соціальной сфері — задоволенні потреб у металі, який можна було одержати в одному з трьох металообробних вогнищ (гумельницького, варненського та трипільсько-кукутенського) Балкано-Карпатської металургійної провінції, часу близько 3700/3600—3300/3200 рр. до н. е.

Картографування східних імпортів у трипільсько-кукутенському середовищі показує їх концентрацію від середньої течії Південного Бугу на сході до Сірету на заході. Ці знахідки маркують напрямки зв'язків з давньоземлеробським населенням лише західного регіону трипільсько-кукутенської спільності, переважно Дністро-Прутського басейну. Носії новоданилівської культурної групи, проникаючи в глибину Балкан до р. Сірет, об'єднали в єдину контактну лінію Трипілля A3, B1 — Кукутені A1—A3, A4, Гумельницю A1—A2, Караново VI, Варну з енеолітичним населенням степового Прикубання і Передкавказзя. Цікаво, що золоті варненські вироби нещодавно знайдені при похованнях в Попрутті та Кривому Розі. У свою чергу дослідники²⁴ відводять Прикубанню важливу роль посередника у культурних зносинах Кавказу з степовим енеолітичним населенням. Все це підтверджує думку М. Я. Мерперта²⁵, що з другої половини IV тис. до н. е. степова зона Східної Європи, пов'язана з проникненням найдавнішої ямної хвилі, стала об'єднувати суспільства з різними типами господарства. Обмінні зв'язки між ними мали двосторонній характер, були регулярними, що приводило до збагачення новітніми економічними та культурними досягненнями носіїв давньоземлеробських та степових культур. Т. С. Пассек²⁶ повністю оцінила значення міжплеменних зв'язків трипільців з енеолітичним населенням Балкан і Подунав'я саме на карбунському скарбі.

Питання культурної єдності новоданилівської групи з енеолітичними пам'ятками Прикубання і Центрального Передкавказзя у вітчизняній науці не нове. Синхронізми останніх з Трипіллям етапу B1 за В. М. Даниленком знайшли яскраве підтвердження в нових матеріалах. Йдеться про конкретні енеолітичні культури від Передкавказзя до Балкан та взаємовідносини їх населення. В. М. Даниленко²⁷ добре розумів етнокультурну особливість пам'яток новоданилівського типу, відносячи Чаплинський могильник, верхній енеолітичний шар о-ва Похилий, нижній шар о-ва Виноградний, як і Нижню Михайлівку, до азово-чорноморської лінії. У цих пам'ятках він виділив дві групи кераміки (одна з них близька до квітнянської, хоч відрізняється від неї заокругленими або плоскими денцями) та зіставив їх з посудом нижнього шару поселення Лівенцівка. Неабияке значення має думка дослідника²⁸ про те, що поховання з різних віддалених регіонів — Архари, Суворово, Касимча — фіксують особливий єдиний тип скотарської, точніше пастушої культури східного походження. Зокрема, в посудині з Новоданилівки, окремих уламках кераміки з Олександрії він бачив архаїчні риси майкопської культури, до якої колись відносили Мешоко, Замок. Тому група посуду з перлинним орнаментом з поселення Свободне, яку зараз зближують з новоданилівською посудиною, служить ще одним доказом цього висновку. Саме з тісними процесами у степовому Передкавказзі та з колом пам'яток новоданилівської групи В. М. Даниленко пов'язував появу могильників чаплинського типу та

енеолітичних поховань. Степове Передкавказзя, на його погляд, відіграло особливу роль в долі енеолітичного населення Південно-Східної Європи²⁹. М. Гімбутас³⁰ також віддає належне новоданилівським пам'яткам, відносячи їх до курганної культури першого та початку другого періоду.

Другий аспект проблеми стосується взаємовідносин трипільського населення Буго-Дніпровського межиріччя з різноетнічними носіями степових культур Північного Причорномор'я.

У Буго-Дніпровське межиріччя, де стикалися різні культурні традиції, в кінці IV тис. до н. е., на думку автора статті, відбулося розселення з двох різноетнічних масивів Середньої Наддніпрянщини — петренського та жванецького. В результаті сформувалася томашівська культура, яка має єдиний виток з петренською культурою³¹. На заключному етапі розвитку (С1) томашівці переживали кризову ситуацію, яка ускладнилася тим, що на частину території, між Ятранню та Гнилим Тікичем — притоками Південного Бугу, мігрувало населення іншої лінії розвитку в Трипільлі-Кукутені, так зване косенівське — осколок етносу жванецької культури. Його общини в результаті зв'язків з місцевим населенням та його асиміляції, а також взаємодій з навколишніми і віддаленими степовими племенами, набули ознак самостійної культури³².

Окремі питання томашівських пам'яток висвітлені в статтях В. О. Круца, С. М. Рижова, М. М. Шаглія, М. Ю. Відейка, Т. Г. Мовші³³. Тому відзначимо лише ті специфічні риси, на підставі яких поселення томашівського регіону були вилучені автором цієї роботи з інших пам'яток в окрему археологічну культуру. Ці риси простежені: у внутрішньому обладнанні жител з подіумом вздовж однієї стіни; теслах та мотиках з місцевих кристалічних порід каменю, визначених за трасологічним методом Г. Ф. Коробковою; розписних і кухонних посудинах (з початку етапу С1); антропоморфній пластиці, особливо з модельованими рисами обличчя та притаманною лише томашівському регіону певного фасону зачіскою з довгого волосся; пластиці на стовпчастій основі; моделях жител; моделях саней.

Прилегла до томашівського регіону територія степового Південного Побужжя, Поінгуля та Середньої Наддніпрянщини виявилася принципово важливою стрижневою зоною, де відбувався стик томашівського населення з носіями енеолітичних культур степів. Взаємозв'язки і проникнення населення томашівської культури в степ та населення середньостогівської культури і нижньомихайлівської культурної групи у частину Південного Побужжя, прилеглу до лісостепу, простежені на р. Синюсі та її притоках. Проникнення общин середньостогівської культури містять матеріали Володимирівки Кіровоградської обл. та територія біля неї. У самій Володимирівці виявлено два невеликих глиняних шаблони, виготовлених з домішкою піску, що імітують середньостогівські посудини часу безпосередньо після Середнього Стогу 2 (до речі погано вивченого). Вони типові для однієї з масових груп середньостогівського посуду раннього етапу другого періоду в розвитку середньостогівської культури (за Д. Я. Телегіним³⁵), коли, крім гусеничного орнаменту, з'являється шнуровий. Такі орнаментальні елементи прикрашають кухонні плоскодонні посудини поселень, одночасових Володимирівці та розташованих, як і вона, на стику зі степом, в тому числі з Андріївки, урочища Комуна Надія Кіровоградської обл., а також пізніших та віддаленіших.

Економічні та культурні зв'язки призводили до етнічних відносин, до припливу частини середньостогівських жінок в томашівській масив. У час після Володимирівки, на рубежі IV—III тис. до н. е. та особливо в першу чверть III тис. до н. е., окремі групи томашівського населення стали поступово освоювати прилеглу зону степу, яка за природними умовами була близькою. Вони просувалися, ймовірно, шляхами, прокладеними в Південному Побужжі від гирла Синюхи до м. Вознесенська ще на ранньому етапі Трипілья, задовго до формування в Буго-Дніпровському межиріччі етносоціального томашівського організму. На зазначеній території зв'язки набувають характеру міграцій. Тут фіксується декілька хвиль неодноразового просунення томашівського населення в степове Побужжя. Одне з них відкрито в Новорозанівці на р. Інгул, де, крім трипільських матеріалів томашівської культури в тому

ж культурному шарі, виявлено середньостогівську і нижньомихайлівську кераміку. Інші томашівські поселення в степу, а їх більше десяти, зосереджені вздовж Південного Бугу і в глибині балок: Гард, Гард 3, Гард 4, Виноградний Сад, Іванівка, Богданівка над ГЕС, поселення нижче Гарду, Нестеренкова Балка, крім того, Ташлик 2 на лівій притоці Південного Бугу, досліджені в основному О. Г. Шапошниковою та М. Т. Товкайло³⁶. До цієї групи томашівських степових пам'яток належить також курганне поховання (к. 4) в с. Серезліївка з невеликим розписним кубком; Ковалівка (к. 4, п. 32); Богданівка (к. 1); поховання з Константинівки з біконічною посудиною пізньої томашівської фази та інші³⁷ (рис. 1).

Поселення займають мисоподібні виступи або першу надзаплавну терасу. Культурний шар складається з кам'яних вогнищ, скупчень розписних та кухонних посудин, кісток тварин, сконцентрованих в основному навколо вогнищ. Дослідники датують їх етапом В2—С1 Трипілля, відзначаючи також наявність середньостогівських посудин, характерних для Дніпровського Надпоріжжя (без уточнення часу) та посудин змішаних форм. На думку О. Г. Шапошникової — це новий тип трипільських пам'яток з формою відгінного пастушого скотарства³⁸. Іншої думки дотримується В. О. Круць³⁹: Пугач, Новорозанівка, Ташлик 2 — свідчення контактів, зимів'я або обмінні пункти, що не належали трипільцям.

На наш погляд, ці положення обох дослідників спростовуються наступним: остеологічні матеріали з трипільських поселень-гігантів не дуже великі⁴⁰ і свідчать про те, що худобу можна було утримувати на місці; в стаді переважає велика рогата худоба, хоч в деяких пам'ятках є значна кількість вівці-кози⁴¹; томашівські поселення етапу С1 припадають на час помірної вологості клімату та регресії⁴², що забезпечувало достатні випаси та заготовлю кормів на зиму і в лісостепу; томашівські пам'ятки в степовому Побужжі та Поінгуллі розташовані на відстані близько 100 км, навіть від крайніх межуючих зі степом поселень; в Пугачі, Гарді 3, 4 досліджені ранньотрипільські поселення типу Сабатинівка 2 (нижній горизонт) — найбільш давні свідчення розселення землеробського населення в степ і в той час, коли територія лісостепу була повністю не освоєною; ранньотрипільські поселення компактно розміщені вздовж обох берегів Південного Бугу⁴³; розселення проходило двома хвилями і не на вільні землі, а вже заселені носіями савранської фази буго-дністровської культури; в ранньотрипільських пам'ятках також не виявлені наземні глинобитні житла; ще один важливий аргумент — наявність на цій території поселень від 0,3 га в Пугачі, Ташлику 2 до 10 га в Гарді касперівської локальної групи заключного етапу (С2) трипільсько-кукутенської спільності.

З переліченого випливає суттєвий висновок: ще на ранньому етапі Трипілля, в кінці першої половини IV тис. до н. е. давньоземлеробське населення розширює свою територію за рахунок прилеглого південнобузького степу. Це була перша хвиля розселення. Наступні хвилі пов'язані вже з відпочковуванням і сегментацією та проникненням з різночасових поселень томашівської культури. Основні етнічні індикатори, які зберігаються в іншому екологічному середовищі, — технологія виготовлення посуду, його орнаментация, поховальний обряд та міфологія, відображена в мистецтві. Щодо культурно-господарського типу цих пам'яток, то ми пропонуємо дві версії. Перша з них, попавши в прилеглий степ, але в умови дещо схожі з лісостеповими, вихідці з томашівських поселень стали скотарями. Друга — вони і в степу продовжували займатися землеробством, вирощуючи зерно на обмін з населенням нижньомихайлівської групи новорозанівського етапу, а також середньостогівської культури часу після Середнього Стогу 2 та Стрільчої Скелі (верхній горизонт), що є більш вірогідним. Цим, певно, пояснюються знахідки на томашівських пам'ятках — Новорозанівка, Ташлик 2 та інших — поодиноких розвалів нижньомихайлівського та середньостогівського посуду. Разом з тим, за виключенням Володимирівки, немає найменших слідів перебування степовиків безпосередньо на межі з лісостепом.

Критеріями вірогідного розселення трипільців на південь були схожі географічні умови та помірна вологість клімату, які забезпечували добрі врожаї

зернових культур, перш за все пшениці, що за І. М. Шарафутдіновою була основною землеробською культурою в сабатинівському поселенні Виноградний Сад⁴⁴. Місця, крім того, приваблювали великою кількістю риби, незаселеністю.

Таким чином, склалися сприятливі умови для взаємодій трипільців з енеолітичним степовим населенням, що базувалися на взаємовигідному обміні продуктами землеробства, металом, худобою, технічними та культурними надбаннями в першу чверть III тис. до н. е.

Правомірність нашої концепції про часткове розселення томашівських громад в степове Південне Побужжя та Поінгулля знаходить також підтвердження у наступному: томашівські пам'ятки в Південному Побужжі та Поінгуллі близько підходять до материнського регіону; кераміка в загальній масі зберігає чистоту; пам'ятки вихідної території та нової степової співвідносяться в часі. Перераховані ознаки відповідають поняттю міграції на думку В. С. Титова⁴⁵.

Головні транзитні шляхи розселення населення томашівської культури проходили по Південному Бугу, його лівих притоках — Гірському Тікичу, Ятрані, Синюсі та Інгулу⁴⁶. Характерно, що пам'ятки розташовані біля перевозів та бродів, добре відомих в давнину, а деякі з них продовжують існувати і зараз. На Південному Бузі відомо дев'ять бродів та перевозів: Витовтів брід нижче гирла Синюхи; Мигийський та Піщаний перевози (вище Гарду); Гардовий перевіз біля самого Гарду (напроти с. Виноградний Сад); Кременецький брід нижче Гардового перевозу; Безіменний перевіз; Чаргайський та Овечий броди; Соколанський перевіз та Синюхин брід вище гирла Синюхи. Крім них, Д. І. Яворницький називає два броди на р. Інгулець (Давидів та Бекеневський або Білий), двадцять два броди та перевози на Дніпрі та сім бродів через Самару. Зокрема Чаплинський брід поблизу новоданилівського могильника в с. Чаплі та Шешкин брід на Орелі⁴⁷. Зазначимо, що саме на місцях бродів і перевозів містяться не тільки томашівські, але і пізні трипільські пам'ятки — касперівської локальної групи — та майкопські новосвободненські поховання, де в Присамар'ї стикалися їх культурні традиції та відбувалися взаємовпливи.

Слід припустити, що в культурно-економічному житті трипільців, зокрема томашівців, велике значення мали і сухопутні шляхи — торгові лісо-степові та степові дороги. Значну роль миг відігравати «Чорний шлях» повз сучасне м. Умань — місце зосередження томашівських поселень-гігантів — на Торговицю, через Синюху і далі на Велику Вись. Неабияке місце належало Гардовому шляху з Поділля в Крим та Великому Дніпровському солоному або соляному шляху на сході трипільської землі, з Києва через сучасні села та міста — Трипілля — Витаців — Канів — Черкаси — Запоріжжя в Таврію. Значення цих шляхів ще потребує осмислення. Великий Дніпровський шлях проходить через канівську групу поселень томашівської культури, носії якої мали взаємовідносини з середньостогівським населенням Присамар'я та Пониззя Дніпра (Ігрень 8, Велика Лепетиха). Певно, цей шлях був відомий і населенню софіївської локальної групи, окремі посудини якої, за даними І. Ф. Ковальнової, досліджені в Присамар'ї (Соколово, г. II, к. 1, п. 248; Павлограді 1)⁴⁹. Значне місце могло належати і Муравському шляху через Орель у Запоріжжя. У верхів'ях Орелі він зходився з Ізюмським шляхом, який поєднував ці території через Сіверський Донець з такою важливою контактною зоною між Прикубанням, Кавказом та Північним Причорномор'ям, як Подоння.

Звертає увагу факт розміщення в степу багатьох трипільсько-кукутенських пам'яток, в тому числі касперівської локальної групи середини III тис. до н. е. не тільки біля бродів та перевозів, а іноді і на стику сухопутних шляхів — поселень (Пугач, Гард 3, 4, Ташлик 2) та поховань (Константинівка 2 к. 1, п. 23, Богданівка к. 4, п. 29; Ковалівка к. 4, п. 29) на Південному Бузі та інші⁵⁰. Значна кількість пам'яток, за виключенням Прибужан (Ястребінове), Серезліівки (к. 4), Другого Грушівського острова етапу С1, пізніші етапу С1—С2, часу від 2700 до 2500—2400 рр. до н. е. Перелік останніх, зараз досить великий, особливо збільшився за рахунок

досліджень І. Ф. Ковальнової в Присамар'ї (Соколово г. II, к. 1, п. 9 з посудиною, близькою до поселень типу Печера на Південному Бузі; Соколово г. II к. 1, п. 2 з уламками посудини за масою, близькою до кераміки софіївської групи; Підгородне, г. X, к. 3, п. 7 з намистом, кістяною посоховидною булавкою та гудзикоподібною печаткою та інші), а також розкопок, проведених в різних місцях на південний схід від Побужжя (Велика Олександрівка⁵¹, Новоолексіївка⁵² та ще неодноразово згадувані). Як і раніше, ці

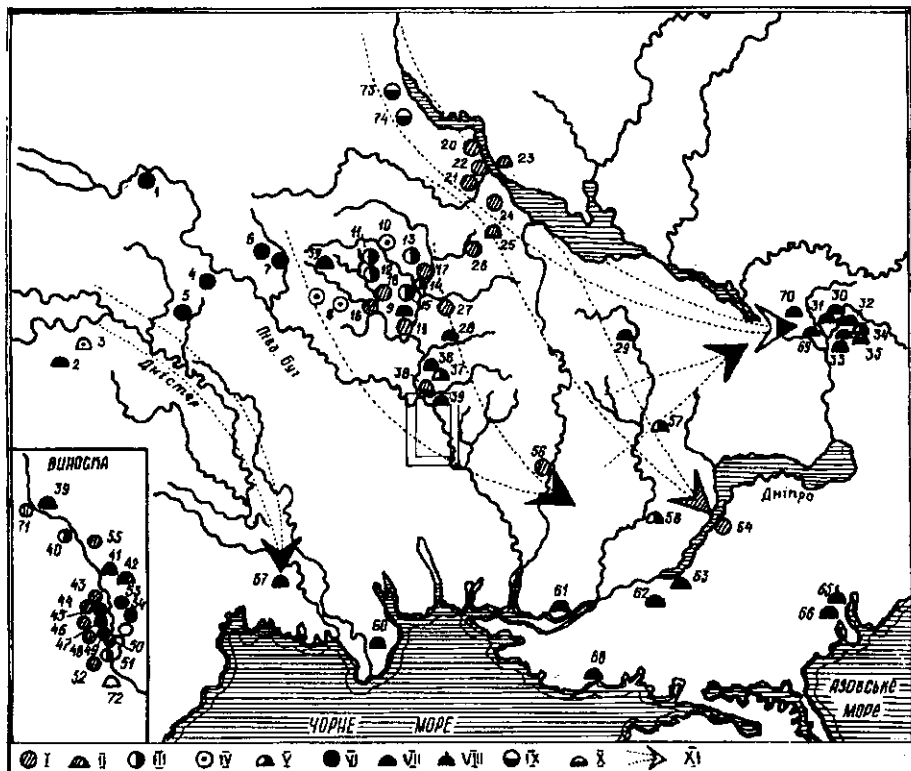

Рис. 1. Карта поширення пам'яток томашівської культури, косенівської, софіївської та частково касперівської локальних груп трипільсько-кукутенської спільності, прилеглих до степу, та сліди і напрямки розселень їх носіїв в степу: I — поселення томашівської культури етапів B2, C1; II — кургани поховання томашівської культури етапів B2—C1; C1 в степу; III — поселення косенівської локальної групи етапу C1; IV — поселення косенівської локальної групи етапу C1—C2; V — кургани поховання косенівської локальної групи; VI — поселення касперівської локальної групи; VII — кургани поховання касперівської локальної групи; VIII — кургани поховання касперівської локальної групи з чужерідним інвентарем; IX — поселення софіївської локальної групи; X — поховання софіївської локальної групи; XI — напрямки розселень відповідно позначенням, поданим вище:

1 — Сандраки; 2 — Костешть; 3 — Дум'яни; 4 — Печера; 5 — Стіна (коло церкви); 6 — Городське; 7 — Борисівка; 8 — Собківка; 9 — Володимирівка; 10 — Ризино; 11 — Косенівка; 12 — Аполянка; 13 — Кобринівка; 14 — Колодище; кургани 8, 9; 15 — Свердликове; 16 — Коржова; 17 — Катеринопіль (Бондарка); 18 — Доброводи; 19 — Володимирівка; 20 — Великий Букрин; 21 — Хмільна; 22 — Грищинці; 23 — Сушки; 24 — Гарбузин; 25 — Ротмистрівка, (випадкова знахідка в насипу кургану); 26 — Ямпіль; 27 — Листопадово; 28 — Ермолаївка; 29 — Чичелівка; 30 — Животилівка; 31 — Соколово I; 32 — Соколово, к. 1, п. 9; 33 — Соколово II, 1/2; 34 — Соколово к. 14, п. 3; 35 — Соколово II, п. 2; 36 — Ольшанка к. 3; 37 — Ольшанка к. 2; 38 — Серезлівка к. 4; 39 — Константиївка 2; 40 — Перший Грушівський Острів; 41 — Константиївка 2, к. 1, п. 23; 42 — Константиївка 2; 43 — Богданівка; 44, 45 — Гард; 46, 47 — Гард 3; 48, 49 — Гард 4; 50 — Нижче Гарду; 51 — Нестеренкова Балка; 52 — Виноградний Сад; 53, 54 — Пугач; 55 — Другий Грушівський Острів; 56 — Новорозанівка; 57 — Кривий Ріг; 58 — Велика Олександрівка; 59 — Кочубеївка; 60 — Усагово; 61 — Білозірка; 62 — Любимівка; 63 — Ільїнка; 64 — Велика Лепетиха; 65 — Волчанськ, к. 1, п. 21; 66 — Волчанськ, к. 1, п. 30; 67 — Гура-Бикулуй; 68 — Новоолексіївка; 69 — Підгородне; 70 — Новомосковськ; 71 — Конецьпіль; 72 — Прибужжани; 73 — Підгірці; 74 — Нові Безрадиці; 75 — Кочержинці-Шульгівка.

пам'ятки трактуються нами як сліди розселення общин касперівської локальної групи в степ. Напрямки цих розселень показані на рис. 1.

На рис. 2, 1, 3—9 зображено посуд з лісостепових поселень Дністро-Дніпровського межиріччя, з яких можливе розселення в степ, в Побужжя та на південний схід від нього.

В останній час увагу дослідників привертають поховання зі змішаним інвентарем, що відноситься до різних чужерідних культур. Це Волчанськ (к. 1, п. 21) з касперівською амфорою та двома кубками, що їх дослідники відносять до культури лійчастого посуду⁵³. Особливе значення мають поховання так званого животилівського культурного типу, виділеного І. Ф. Ковальновою в Присамар'ї, в яких поєднуються новосвободненські та пізньотрипільські традиції⁵⁴.

Серед п'яти виділених Ю. Я. Рассамакіним енеолітичних груп поховань важливою для нашої теми є IV група — єдиний культурно-хронологічний горизонт з стійкими ознаками, характерними для території від Нижнього Дону (VI група поховань за В. Я. Кияшко) до Нижнього Дунаю (нижньодунайська група за В. Г. Петренком), похованнями 2 та 8 типів за В. А. Трифоновим в Прикубанні та животилівська група в Присамар'ї за І. Ф. Ковальновою⁵⁵. Проте синкретичність поховань для нижньодонської, присамарської та прикубанської груп дослідниками відзначалась і раніше.

Проблема взаємопроникнення в степ на південний схід від Південного Побужжя носіїв Трипілья-Кукутені та на північний захід — майкопсько-новосвободненської спільності зараз є особливо важливою ще і в сукупності взаємодій з культурами лійчастого посуду та кулястих амфор. Тому вона потре-

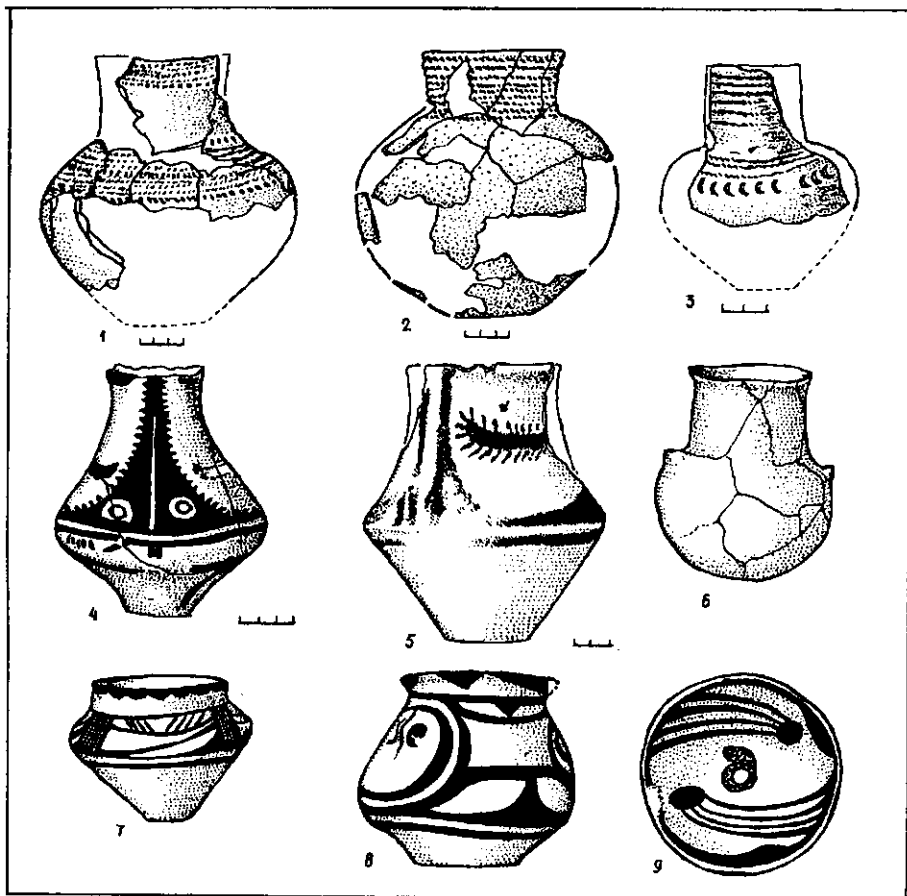

Рис. 2. Кераміка з лісостепових поселень трипільсько-кукутенської спільності, з яких або подібних могло відбуватися розселення в степ, та Нижньої Михайлівки: 1 — Цвіклівці; 2 — Нижня Михайлівка; 3 — Печера; 4 — Косенівка; 5 — Багва; 6 — Червоний Хутір; 7 — Томашівка; 8—9 — Володимирівка.

бує окремого розгляду. Але вже зараз можна дійти висновку: взаємодії пізньотрипільського населення з майкопським населенням новосвободненської групи знайшли відображення в кераміці. Зокрема, касперівські культурні традиції у вигляді паркетних орнаментальних мотивів в заглибленій техніці були перенесені на новосвободненські посудини. Для доказу досить порівняти схеми паркетного орнаменту на посудинах з Цвіклівці, Малих Вірмен та інших поселень етапу С2 лісостепу з орнаментом новосвободненської посудини з Павлограда 1, к. 8, п. 3 в Присамар'ї (рис. 3, 1, 2).

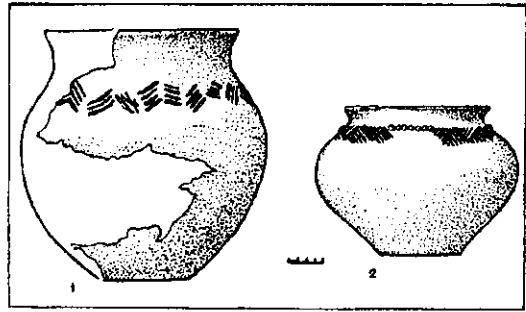

Рис. 3. Посуд з паркетним нарізним орнаментом касперівської локальної групи та новосвободненської групи майкопсько-новосвободненської спільності: 1 — Цвіклівці; 2 — Павлоград 1.

Варто коротко повернутися до проблеми взаємовідносин касперівського населення з общинами нижньомихайлівської культурної групи на михайлівському та широчансько-баратівському етапах, виділених Д. Я.Телегінім⁵⁶. Пам'ятки цих етапів, на нашу думку, є одночасовими власне з Нижньою Михайлівкою, з якою пов'язані кулясті посудини з вузькою циліндричною шийкою, часом прикрашеною опоясуючими рядами відбитків шнура. За формою та орнаментациєю вони тотожні масовому типу пізньотрипільських посудин поселень Лісостепу та Полісся, а також степового Побужжя етапу С2 середини III тис. до н. е. Поява цього посуду в нижньомихайлівських пам'ятках⁵⁷ зараз розглядається нами як наслідок міграції представників касперівського населення в степове середовище. Тут в степу, десь близько 2500—2400 рр. до н. е., вони увійшли в контакти і зв'язки з населенням нижньомихайлівської групи, яка, в свою чергу, зазнала впливів новосвободненської групи майкопсько-новосвободненської спільності (рис. 2, 1, 2).

Підсумовуючи висвітлене вище про зв'язки трипільського населення з носіями степових енеолітичних та раннього бронзового віку культур, приходимо до таких висновків. Завдяки взаємозв'язкам носії новоданилівської гомогенної культурної групи та спорідненого з нею населення Центрального Передкавказзя та Прикубання об'єднали в єдину контактну лінію Трипільля-Кукутені, Караново VI, Гумельницю, Варну і зберігали стійкі стосунки понад 300 років (XXXVI—XXXIII ст. до н. е.). Проведені синхронізми пізньо-енеолітичних пам'яток Прикубання і Передкавказзя з Трипільля-Кукутені надають проблемі взаємозв'язків і взаємовпливів міцніше обґрунтування. Крім економічних вигод, вони сприяли прискоренню процесу соціальної диференціації у трипільсько-кукутенському суспільстві, укріпленню ролі вождів, які отримали нові символи влади — скіпетри. Новоданилівські поховання репрезентують еліту, яка володіла престижними металевими речами, в тому числі подекуди і золотими варненського походження.

Встановлене хронологічне співвідношення пізньоенеолітичних пам'яток степового Прикубання та Передкавказзя з пам'ятками Північного Кавказу і частково Закавказзя дозволяють синхронізувати не тільки новоданилівську групу з Трипільля А останньої фази та етапу В1, Кукутені А1—А3, але і з культурами проміжного часу між шулавері-шомутепинською та куро-аракською.

Епізодичне проникнення трипільців у степ, починаючи з раннього етапу (5-го ступеня за К. К. Черниш⁵⁸), пізніше періодично змінювалося пересуванням окремих груп трипільського населення томашівської культури в першу чверть III тис. до н. е. Десь з 2700 р. до н. е. в якійсь мірі цей процес захопив населення жванецької культури з її локальними групами, зокрема софіївською (її вважають окремою культурою), яке просувалося вздовж Дніпра в Присамар'я. Близько середини III тис. до н. е. найбільш активізувалися

носії касперівської локальної групи жванецької культури. У цей час змінюються напрямки зв'язків, які йшли на південний схід до пониззя Дніпра і далі в Подоння.

В зв'язках трипільського населення з степовими племенами намічається чотири етапи:

Перший етап припадає на XXXIV ст. до н. е., коли встановлюються спорадичні контакти трипільців з носіями середньостогівської культури. Останні близько XXXIII ст. до н. е. набирають значного розмаху і здійснюються в окремих регіонах протягом всього існування Трипілля-Кукутені. Ці зв'язки внесли суттєві зміни в розвиток як населення трипільсько-кукутенської спільності, так і середньостогівського населення, збагатили їх культурно-економічний потенціал, поживили обмін продуктами — зерном, худобою, зокрема кіньми. В результаті відбувалися зміни і в етнічному складі населення, викликані притоком середньостогівських жінок в трипільсько-кукутенське середовище. Вперше у коло відносин з степовим населенням включається східний регіон Трипілля.

Близько XXX ст. до н. е. у взаємозв'язки з населенням томашівської культури трипільсько-кукутенської спільності вступають носії середнього — новорозанівського етапу — нижньомихайлівської групи, яку ще необхідно вивчати, до речі, так само, як і середньостогівський період новорозанівського часу, тобто першої чверті III тис. до н. е.

На другому етапі зв'язків (B2—C1 Трипілля кінець IV тис. до н. е.— перша чверть III тис. до н. е.) змінюється їх характер і напрямок. Крім обміну та культурних впливів, неабияку роль відіграють і міграції трипільсько-кукутенських груп у степове середовище. Важливо, що з раннього етапу Трипільської культури, з XXXVII ст. до н. е. давньоземлеробське населення території, яка прилягає до середньої частини Південного Побужжя, зберігає одні й ті ж шляхи міграцій в прилеглий степ і відповідно взаємовідносин. Вони проходили по головній водній артерії — Південному Бугу, де, в основному, розселилися окремі групи носіїв томашівської культури.

Третій етап зв'язків — близько 2700 р. до н. е., тільки накреслюється. Він пов'язаний ще з одним провідним напрямком розселення вздовж Дніпра в Присамар'я, яким просувалося етнічно інше населення так званої софіївської локальної групи. Важливо, що цей шлях був головним також для розселення носіїв середньостогівської культури на північ, в басейн Тясмина, в пограниччя з Трипіллям.

Четвертий етап, біля 2500—2400 рр. до н. е. пов'язаний із спорідненим софіївським населенням носіїв касперівської локальної групи, яке обирало разом з тим і нові шляхи, а саме, на південний схід від Бугу по рр. Інгул, Інгулець і далі на Дніпро, зокрема в Присамар'я. Особливість зв'язків касперівських общин на етапі C2 Трипілля біля 2500—2400 рр. до н. е. полягає в зносинах з носіями Нижньої Михайлівки на широчансько-баратівському етапі, що значно вплинуло на формування нижньомихайлівської культурної групи. Крім того, продовжувалися стосунки з племенами середньостогівської культури часу існування наземного житла в Деревці.

З питання взаємозв'язків і синхронізації Трипілля-Кукутені та Майкопу новосвободненської групи лише відзначимо, що керамічні матеріали з розкопок поселення в с. Косенівка на Уманщині вказують на орієнтовні зв'язки з новосвободненським населенням третього хронологічного горизонту майкопсько-новосвободненської спільності за О. Д. Резепкіним⁵⁹. З цього випливає ще один важливий висновок. Найпізніші томашівські поселення-гіганти (на нашу думку синхронні з Косенівкою) також одночасові з цим третім горизонтом майкопсько-новосвободненської спільності. Крім того, всі вони зіставляються в часі з ранньою куро-аракською культурою в Закавказзі.

Принципово важливо, що через Прикубання (курган Красногвардійський) Трипілля-Кукутені може бути прив'язане до месопотамських старожитностей рубежу IV — початку III тис. до н. е.⁶⁰.

Таким чином, Косенівка підтверджує удавлення майкопської культури і новосвободненської групи зокрема.

Виходячи з єдності пізньотрипільських (етапу C2) касперівських кулястих

посудин з вузькою, високою циліндричною шийкою (до речі, знайдених зараз і в степу) з посудинами нижньомихайлівської культурної групи михайлівського етапу; знахідок пластики серезліївського типу разом з касперівським розписним посудом при степових похованнях (Єрмолаївка); в лісостеповому поселенні Сандраки (верхній горизонт); в похованнях широчансько-баратівського етапу нижньомихайлівської групи та в поселенні Дерейвка (наземне житло), приходимо до суттєвих висновків, а саме: про хронологічне співвідношення названих реперних пам'яток. Встановлюється синхронність:

По-перше, михайлівського та широчансько-баратівського етапів нижньомихайлівської культурної групи, пам'ятки яких розвивались одночасово, тобто михайлівські не передували широчансько-баратівським (разом з тим підтверджується правомірність виділення новорозанівського етапу за матеріалами томашівських пам'яток).

По-друге, вказані нижньомихайлівські пам'ятки широчансько-баратівського та михайлівського етапів одночасові з пізньотрипільськими (етапу С2) касперівськими — як лісостеповими, так і степовими пам'ятками та з середньостогівським поселенням Дерейвка (наземне житло).

По-третє, поселення Дерейвка (наземне житло) одночасове з похованням у 2-му ґрунтовому могильнику Усатово, що супроводжувалося гостродонною посудиною, яка за технологією, формою та орнаментациєю вузької шийки навісної сіткою з відбитків шнура типова для Дерейвки.

По-четверте, Дерейвка, виходячи з наведених даних датується етапом С2 Трипілья, а не етапом В2—С1, як це прийнято. Конічна трипільська мисочка, на основі якої проведено таке датування, походить з могильника, розташованого поряд з поселенням. Проте його відношення до останнього не доведено і дані про їх одночасовість та генетичний зв'язок відсутні. Дерейвське поховання, можливо, одне з ранніх томашівських.

Таким чином, на основі вищенаведених аргументів базується наша позиція синхронізації поховань і поселень касперівської локальної групи; нижньомихайлівських пам'яток михайлівського та широчансько-баратівського етапів; середньостогівського поселення Дерейвка (наземне житло); 2-го ґрунтового могильника Усатово, тобто датування всіх їх серединою III тис. до н. е., близько 2500—2400 рр. до н. е. Це означає, що встановлена одночасовість з четвертим хронологічним горизонтом майкопсько-новосвободненської спільності, виділеним О. Д. Резепкіним, XIII—IX горизонтами культури Езеро за М. Я. Мерпертом або Езеро XIII—VII, Баденом Ів за В. Неймецо-вою-Павуковою⁶¹.

Примітки

¹ Мовша Т. Г. Проблема взаимопроникновения степных и древнеземледельческих культур в эпоху неолита и раннебронзового века // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.). — К., 1991. — С. 56—58.

² Телегин Д. Я. Средньостогівська культура. — К., 1973. — С. 21, 25; Телегин Д. Я. Памятники новоданиловского типа // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — С. 311—320.

³ Алексеева И. Л. О древнейших неолитических погребениях Северного Причерноморья // МАСП. — К., 1976, Вып. 8. — С. 176—186; Дергачев В. А. Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы. — Кишинев, 1986. — С. 65—74; Дергачев В. А., Сорokin В. Я. О зооморфном скипетре из Молдавии и проникновение степных неолитических племен в Карпато-Дунайские земли // Изв. АН МССР. — Кишинев, 1986. — № 1. — С. 54—65; Петренко В. Г. Памятники неолита и поворот эпохи к бронзовому веку в Северо-Западном Причерноморье // История и археология Нижнего Подунавья. — Рени, 1989. — С. 18—19.

⁴ Петренко В. Г. Памятники неолита и поворот эпохи... — С. 18, 19.

⁵ Телегин Д. Я. Памятники новоданиловского типа... — С. 311—320; Нечитайло А. Л. Азово-Черноморский степной круг неолитических культур // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.). — К., 1991. — С. 62, 63.

⁶ Кореневский С. Н., Наглер А. О. Некоторые вопросы изучения неолита Центрального Предкавказья и Моздокских степей // Проблемы интерпретации археологических источников. — Орджоникидзе, 1987. — С. 74—86; Трифонов В. А. Степное Прикубанье в эпоху неолита — средней бронзы // Древние культуры Прикубанья. — Ленинград, 1991. — С. 92—109; Нехаев А. А. Закубанье и Степь в эпоху раннего металла // Древности Кубани (Материалы семинара).

Тез. докл.— Краснодар, 1987.— С. 23; *Нечитайло А. Л.* Азово-Причерноморский степной круг энеолитических культур // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э.— V в. н. э.).— К., 1991.— С. 61—63.

⁷ *Дергачев В. А.* Молдавия и соседние территории...— С. 74.

⁸ *Телегин Д. Я.* Еще раз о выделении памятников новоданиловского типа эпохи меди // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э.— V в. н. э.). Тез. докл.— К., 1991.— С. 60—61.

⁹ *Нехаев А. А.* О соотношении бытовых...— С. 27; *Нехаев А. А.* О периодизации домайкопской культуры Северо-Западного Кавказа // Майкопский феномен в древней истории Кавказа и Восточной Европы.— Л., 1991.— С. 29—31.

¹⁰ *Корневский С. Н., Наглер А. О.* Некоторые вопросы...— С. 74—86.

¹¹ *Васильев И. Б.* Энеолит Поволжья. Степь и Лесостепь.— Куйбышев, 1991.— С. 31—42.

¹² *Трифонов В. А.* Степное Прикубанье в системе древностей Кавказа (энеолит — средняя бронза) // Древности Кубани (Материалы семинара) — Тез. докл. — Краснодар, 1987.— С. 27; *Трифонов В. А.* Майкоп и Варна: Возможности сравнительного изучения могильников эпохи палеометалла // Резюме.— Толбухин, 1988.— С. 44.

¹³ *Резепкин А. Д.* Культурно-хронологические аспекты происхождения и развития майкопской культуры // Майкопский феномен в древней истории Кавказа и Восточной Европы.— Л., 1991.— С. 20, 21.

¹⁴ *Корневский С. Н., Наглер А. О.* Некоторые вопросы...— С. 78.

¹⁵ *Даниленко В. Н.* Энеолит Украины.— К., 1974.— С. 97.

¹⁶ *Черных Е. К.* Энеолит правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР.— М., 1982.— С. 173, 186, 187; *Телегин Д. Я.* Радіокарбонне і археомагнітне датування трипольської культури // Археологія.— 1985.— № 52.— С. 16, 17; *Мовша Т. Г.* Хронологія Триполья-Кукутени і степні культури епохи раннього металу в її системі // Проблеми археології Подніпров'я III—I тис. до н. е.— Днепропетровск, 1984.— С. 60—83; *Dumitrescu VI.* Cronologia absoluta a eneoliticului romanesc in lumina datelor C 14 // Apulum.— 1974, VII. Alba Iulia.

¹⁷ *Маркевич В. И.* Многослойное поселение Новые Русешты I // КСИА.— 1970.— Вып. 123.— С.— 67, 68.

¹⁸ *Корневский С. Н., Наглер А. О.* Некоторые вопросы...— С. 78.

¹⁹ *Рындина Н. В.* Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы.— М., 1971.— С. 49, 50; *Рындина Н. В.* Древнейшая металлообработка Юго-Восточной Европы (история и развитие) // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э.— V в. н. э.).— К., 1991.— С. 16—19.

²⁰ *Черных Е. Н.* История металлургии Восточной Европы.— М., 1966.— С. 54; *Черных Е. Н.* Горное дело и металлургия древнейшей Болгарии.— София, 1978.— С. 58, 59; *Черных Е. Н.* О юго-восточной зоне Балкано-Карпатской металлургической провинции эпохи энеолита // Studia Praehistorica, t. 1—2, Sofia.— 1976.— С. 170; *Черных Е. Н.* Металлургические провинции и период эпохи раннего металла на территории СССР // СА, 1978.— № 4.— С. 53—82.

²¹ *Трифонов В. А.* Степное Прикубанье в эпоху ранней и средней бронзы (периодизация и культурно-хронологическая характеристика) // Автореферат дис... канд.ист.наук.— Л., 1983.— С. 8.

²² *Dumitrescu VI., Dunirescu H., Petrescu-Dimbovita M., Gostar N.* Habasesesti.— Bucuresti, 1954.— С. 435—441, p. c. 41, 1; pl. CXXIV, 1.

²³ *Мовша Т. Г.* Проблемы связей Триполья-Кукутени с племенами культур степного ареала // Studia Praehistorica. Sofia, 5, 6.— 1981.— С. 71, 72.

²⁴ *Трифонов В. А.* Степное Прикубанье в эпоху...— С. 2.

²⁵ *Мерперт Н. Я.* Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья.— М., 1974.; *Мерперт Н. Я.* Древнейшая история населения степной полосы Восточной Европы // Автореферат дис... докт. ист. наук.— М., 1968.

²⁶ *Пассек Т. С.* Новое из истории трипольских племен Днепро-Днестровского междуречья // VII международный конгресс антропологических и этнографических наук.— М., 1964.— С. 1—9; *Пассек Т. С.* История племен в V—III тысячелетиях до н. э. на территории Молдавии // КСИА.— М., 1965.— Вып. 105.— С. 3—9.

²⁷ *Даниленко В. Н.* Энеолит Украины...— С. 87—90.

²⁸ *Даниленко В. Н.* Там же.— С. 87.

²⁹ *Даниленко В. Н.* Там же.— С. 38, 87.

³⁰ *Gimbutas M.* Proto-Indo-European Culture. The kurgan culture. during the fifth fourth und millennia B. C. // Indo-European and Indo-Europeans-Philadelphia, 1970.— С. 155—197.

³¹ *Мовша Т. Г.* О расселении племен культур Триполья-Кукутени в среднем и в начале позднего периодов // Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Тез. докл. XVIII конференции ИА АН УССР.— Днепропетровск, 1980.— С. 40—41.

³² *Мовша Т. Г.* Косеновская локальная группа трипольско-кукутенской общности // Про-

блемы истории и археологии Нижнего Поднепровья. Тез. докл., ч. II.— Белгород-Днестровский, 1990.— С. 57, 58.

³³ Круц В. О., Рижов С. М. Фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи // Археологія, 1985.— № 51.— С. 45—56; Круц В. А. К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра // Первобытная археология.— К., 1989.— С. 117—132; Шмаглий Н. М. Крупные трипольские поселения в междуречье Днепра и Южного Буга // Первобытная археология.— К., 1980.— С. 198—203; Шмаглий М. М., Відейко М. Ю. Пізньотрипільське поселення поблизу с. Майданецького на Черкащині // Археологія, 1987.— № 60.— С. 58—71; Мовша Т. Г. Томашевская локальная группа трипольско-кукутенской общности // Studia Praehistorica.— Sofia, 1988. V.9.— С. 84—110.

³⁴ Мовша Т. Г. Томашевская локальная группа...— С. 87—91.

³⁵ Телегін Д. Я. Середньостогівська культура...— С. 120, 129.— Рис. 67, 29.

³⁶ Шапошникова О. Г., Станко В. Н. Некоторые итоги работы Ингульской экспедиции в 1967 г. // КСИА АН СССР.— М., 1971.— Вып. 127.— С. 51; Мовша Т. Г. Періодизація середнього та пізнього Трипілья // Археологія, 1972.— № 5.— С. 9; Збенович В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья.— К., 1974.— С. 156; Шапошникова О. Г. Эпоха раннего металла в степной полосе Украины // Древнейшие скотоводы степей Украины.— К., 1989.— С. 7.

³⁷ Щербаковский Д. М. Раскопки курганов на пограничье Херсонской и Киевской губерний // АЛЮР.— 1905.— № 1—2.— С. 9, 10; Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н. О трипольских памятниках в степном Побужье (по материалам Николаевской экспедиции) // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине.— Тез. докл. 2-го полевого семинара.— Тальянки, 1993 (друкується).

³⁸ Шапошникова О. Г. Эпоха раннего металла...— С. 7.

³⁹ Круц В. А. К истории населения...— С. 171—172.

⁴⁰ Журавлев О. П. О животноводстве и охоте племен трипольской культуры Среднего Поднепровья и Побужья // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. Тез. докл. 1-го полевого семинара.— Тальянки.— К., 1990.— С. 134—135.

⁴¹ Підоплічка І. Г. До питання про свійські тварини трипільських поселень (Халеп'я, Андріївка, Усатово) // Наук. зап. ІІМК УАН.— С. 111—120.

⁴² Петренко В. Г. Опыт корреляции климатических и культурных ритмов // Северо-Западное Причерноморье.— Ритмы культурогенеза.— Тез. докл. семинара.— Одесса, 1992.— С. 23—25.

⁴³ Товкайло М. Т. До питання про взаємини населення буго-дністровської та ранньотрипільської культур у степовому Побужжі // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. Тез. докл. 1-го полевого семинара. Тальянки.— К., 1990.— С. 191—194.

⁴⁴ Шарфутдинова И. Н. Хозяйство племен сабатиновской культуры // Первобытная археология.— К., 1989.— С. 169—172.

⁴⁵ Титов В. С. К изучению миграций бронзового века // Археология Старого и Нового Света.— М., 1982.— С. 91—93.

⁴⁶ Мовша Т. Г. Актуальные проблемы истории позднетрипольского населения Днестровско-Днепровского междуречья // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине.— Тез. докл. 1-го полевого семинара. Тальянки.— К., 1990.— С. 169—174.

⁴⁷ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків.— К., 1990.— Т. 1.— С. 65—69.

⁴⁸ Ковалева И. Ф. Погребения животиловского типа в Присамарье // Курганные древности Степного Поднепровья III—I тыс. до н. э.— Днепропетровск, 1977.— С. 46—49.

⁴⁹ Ковалева И. Ф. Погребения с майкопским инвентарем в Левобережье Днепра (к выделению животиловского культурного типа) // Проблемы археологии Поднепровья.— Днепропетровск, 1991.— С. 69—86.

⁵⁰ Шапошникова О. Г., Довженко Н. Д., Фоменко В. Н. Ямная культурно-историческая область (Южнобугский вариант).— К., 1986.— С. 62; Шапошникова О. Г. Эпоха раннего металла...— С. 7.

⁵¹ Шилов Ю. А. «Грот быка» по материалам древних курганов // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины.— К., 1988.— С. 3—10.

⁵² Збенович В. Г. К проблеме связей Триполья с энеолитическими культурами Северного Причерноморья // Энеолит и бронзовый век Украины.— К., 1976.— С. 57—69.

⁵³ Рассамкин Ю. Я., Кубишев А. И. Об одной группе позднеэнеолитических погребений в Приазовье с элементами трипольской культуры // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине.— Тез. докл. 1-го полевого семинара. Тальянки, 1990.— С. 190.

⁵⁴ Ковалева И. Ф. Погребения животиловского типа...— С. 46—49.

⁵⁵ Рассамкин Ю. Я. Енеолітичні поховання Північно-Західного Приазов'я // Археологія.— 1990.— № 1.— С. 64—74; Кияшко В. Я. Нижнее Подонье в эпоху энеолита — ранней бронзы.— Автореферат дис. ... канд. ист. наук.— М., 1974.— С. 1—20; Петренко В. Г. Памят-

ники энеолита и поворот эпохи... — С. 18, 19; *Трифонов В. А.* Степное Прикубанье в эпоху... — С. 25; *Ковалева И. Ф.* Погребения животилловского типа... — С. 46—49; *Ковалева И. Ф.* Погребения с майкопским инвентарем... — С. 69, 86.

⁵⁶ *Телегин Д. Я.* Энеолітичні стели і пам'ятки нижньомихайлівського типу // *Археологія*, 1971. — № 4. — С. 3—17.

⁵⁷ *Мовша Т. Г.* Періодизація і хронологія середнього та пізнього Трипілья // *Археологія*, 1972. — Вип. 5. — С. 23; *Мовша Т. Г.* О северной группе позднетрипольских памятников // *СА*, 1971. — С. 3—24.

⁵⁸ *Черныш Е. К.* Энеолит Правобережной Украины и Молдавии... — С. 175.

⁵⁹ *Резепкин А. Д.* Северо-Западный Кавказ в эпоху ранней бронзы // По материалам погребальных памятников новосвободненского типа // Автореферат дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1989. — С. 13, 14; *Мовша Т. Г.* Проблемы взаимоотношений степных... — С. 56—58.

⁶⁰ *Мовша Т. Г.* Там же. — С. 58.

⁶¹ *Резепкин А. Д.* Северо-Западный Кавказ в эпоху ранней бронзы... — С. 1—24; *Мерперт Н. Я.* Периодизация и хронология. — Эзеро раннебронзового селище. — София, 1979. — С. 497—500; *Мерперт Н. Я.* Заключение. — Эзеро... — С. 520; *Nemejcova-Pavukova V.* Pereodisirung der Badener kultur und ine Chronologischen Beziehungen zu Sudosteuropa. — Thracia Phaehistorica. — Sofia, 1982. — С. 152—176.

Т. Г. Мовша

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ СТЕПНЫХ И ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКИХ КУЛЬТУР В ЭПОХУ ЭНЕОЛИТА — РАННЕБРОНЗОВОГО ВЕКА

В статье освещаются связи конкретного населения трипольско-кукутенской общности с носителями степных культурных традиций. Первый аспект проблемы касается взаимосвязей с носителями новоданиловской группы, объединивших в единую контактную линию Триполье А3, В1, Кукутени А1 — А3, Гумельницу А2, Караново В1, Варну с энеолитическим населением Степного Прикубанья и Предкавказья. Взаимосвязи носили экономический характер и базировались со стороны степного энеолитического населения, в первую очередь, на трипольском металлообрабатывающем очаге, одном из трех очагов Балкано-Карпатской металлургической провинции (около 3700/3600—3300/3200 лет до н. э.).

Второй аспект проблемы освещает взаимоотношения носителей томашевской культуры трипольско-кукутенской общности этапов В2, С1 Триполья, времени от 3100 до 2900/2800 вв. до н. э., с населением среднестоговской культуры, времени после Среднего Стога 2 и нижнемихайловской культурной группы, второго, новорозановского этапа. Необходимость обоснования этого этапа вытекает из данных томашевской культуры. Приводится система доказательств о частичном продвижении обитателей поселений томашевской культуры в прилегающее степное Побужье, ниже устья Синюхи и в Поингулье.

Высказано предположение о том, что микромиграции были вызваны экономическими интересами, связанными с выращиванием зерновых культур пшеницы на экспорт среднестоговскому и нижнемихайловскому населению новорозановского этапа.

Третий аспект касается проблемы миграций касперовского населения трипольско-кукутенской общности на этапе С2, около 2500—2400 вв. до н. э. в Степь на юго-восток от Буга. Неоднократные передвижения вызвали тесные контакты, привели к этническим связям с носителями третьего этапа (широчанско-баратовского) нижнемихайловской группы в глубокой Степи. В итоге, под импульсом касперовского населения в нижнемихайловских памятниках появился новый тип посуды с высокой цилиндрической шейкой, украшенной иногда веревочным орнаментом — типичная форма — признак поселений единства в трипольско-кукутенской общности Лесостепи и Полесья на этапе С2. Одновременно прослеживаются импульсы касперовских влияний в технике прочерченного орнамента на сосудах майкопских погребений новосвободненской группы в Присамарье и на коренной территории новосвободненских памятников.

Автором установлено расположение томашевских поселений и курганных захоронений (преимущественно касперовского населения) в Степном Южном Побужье и на других территориях у бродов и перевозов, известных в историческое время. Прослежены и сухопутные трипольские пути, в том числе по Великому Днепровскому, так называемому Соляному, по которому, видимо, в Присамарье в первой четверти

III тыс. до н. э. продвигалось с Каневщины томашевское население, а около 2700 лет до н. э. носители софиевской культуры.

T. G. Movsha

THE RELATIONS OF THE STEPPE AND FARMING CULTURES IN ENEOLITH—EARLY BRONZE AGE.

In the paper the links of the concrete population of Tripolie—Kukuteni community with the bearers of the steppe cultures are elucidated.

The first aspect of the probleme concerns the relations of Tripolie people with the bearers of Novodanilovskaja group which joined up to common contact line Tripolie A3, B1, Kukuteni A1—A3, Gumelnitza A2, Karanovo 6, Varna cultures with the Eneolithic population of the steppe Kuban region and territories of the foothills of Caucasus. This relations were of economic type and based from the side of the steppe people first of all on the Tripolian metal-working hotbed, the one of the tree hotbeds of Balkan-Carpatian metallurgical province (near 3700/3600—3300/3200 B. C.).

The second aspect of the probleme elucidates the relations of the bearers of Tomashevskaja culture of Tripolie—Kukuteni community on the stages B2, C1 (since 3100 till 2900/2800 B. C.) with the population of Srednestogovskaja culture at the times after Sredni Stog 2 and the cultural group of Nizhnemikhailovka of the second, Novorozanovskaja, stage. The necessity of the substantiation of this stage arises from the date of Tomashevskaja culture. In the paper is adduced the system of proofs of the local settling of the inhabitants of the settlements of Tomashevskaja culture to the bordering steppes of Bug basin down by outfall Sinjuha river and to Ingul basin.

It is supposed that the mikromigrations were caused by economic interests connected with the growing of wheat for export to the population of Srednestogovskaja and Niznemikhailovskaja cultures of Novorozanovka Stage.

The third aspect concerns the probleme of migrations of Kasperovka people of Tripolie—Kukuteni community at the stage C2, near 2500—2400 B. C. to the steppe South-East of Bug. The repeated movements were followed by close contacts and led to the ethnic links with the bearers of the third stage (Shirokoe—Baratovka) of Nizhnemikhailovskaja group far in the steppe. As a result under the influence of Kasperovka people the new type of the pottery has appeared. Its typical form — the high cylindrical neck, the cord decoration sometimes — is the sign of the settlements of the unity of Tripolie—Kukuteni community at the forest—steppe and woodlands (Polesie) during the stage C2. At the same time the impulses of Kasperovka influence are observed in the technic of the scratched decoration of the vessels from Majkop graves of Novosvobodnenskaja group at Samara basin and on the native territory of Novosvobodnenskaja memorials.

The author determinates the location of the settlements of Tomashevka type and the barrow graves (mainly of Kasperovka people) at the steppes of South Bug basin and other territories near the fords and ferries at the historical times. The land Tripolian ways including the Great Dnieper's so called the Salt (Solianoj) one are observed. By the latter the Tomashevka people probably came to Samara basin from Kanev region at the 1st quarter of the 3rd millenium B. C. and the bearers of Sofievskaja culture did it near 2700 B. C.